

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ. ТАРЫХ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА. ИСТОРИЯ

JOURNAL OF OSH STATE UNIVERSITY. HISTORY

e-ISSN: 1694-867X

№1(2)/2023, 17-27

УДК: 9.947.1/34.342(575.2)

DOI: [10.52754/1694867X_2023_1\(2\)_3](https://doi.org/10.52754/1694867X_2023_1(2)_3)

**ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН «ЛЕГЕНДАРЛУУ»
ПАРЛАМЕНТИНИН – ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН
МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК РОЛУ**

**СОЗДАНИЕ «ЛЕГЕНДАРНОГО» ПАРЛАМЕНТА – ЖОГОРКУ КЕНЕША КЫРГЫЗСТАНА
В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВАЯ РОЛЬ**

**CREATION OF THE “LEGENDARY” PARLIAMENT – JOGORKU KENESH OF
KYRGYZSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS STATE AND LEGAL
ROLE**

Кадыров Замирбек Кубанычбекович

Кадыров Замирбек Кубанычбекович

Kadyrov Zamirbek Kubanychbekovich

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

master's student, Osh State University

kadyrovzamirbek@gmail.com

ЭГЕМЕНДҮҮЛҮК ЖЫЛДАРЫНДА КЫРГЫЗСТАНДЫН «ЛЕГЕНДАРЛУУ» ПАРЛАМЕНТИНИН – ЖОГОРКУ КЕҢЕШИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА АНЫН МАМЛЕКЕТТИК-УКУКТУК РОЛУ

Аннотация

Маанилүүлүк. 1990-жылдын апрель айынан тарта 1994-жылдын сентябрь айына чейин иштеген он экинчи чакырылган Кыргызстандын Жогорку Кеңешинин ишмердүүлүгү – «легендарлуу» парламент деп аталып калган. Азыркы учурда Кыргызстандын андан аркы оптималдуу өнүгүү жолун издөөдө, өткөн жолдун жана азыркы мезгилдеги өлкөнүн мамлекеттик курулушунун тажрыйбасын талдоо аркылуу анын баалуулугун билүү чоң саясий мааниге ээ болууда. Басып өткөн жолго көз чаптыруу - биздин ата-бабаларыбыздын кылган ишине жалаң эле таазим этпестен, өзүбүзгө пайдалуу сабактарды алып чыгуу. Бул шарт биздин мамлекетибиздин мындан ары өнүгүүгө багытталган келечектеги маселелерди аныктоо үчүн сөзсүз керектүү. Адамзаттын тарыхы көрсөтүп жаткандай, ар бир өлкө демократияга өз жолу менен барат. Бул жолдо ар бир өлкөнүн өз өзгөчөлүктөрү болот, бул шарт Кыргызстанга да тиешелүү. Буга далил катары 1990-жылдын апрель айынан 1994-жылдын сентябрь айына чейин өз ишин жүргүзгөн Кыргыз Республикасынын XII чакырылышындагы Жогорку Кеңештин ишмердүүлүгүн келтирсек.

Ачкыч сөздөр: Кыргызстан, парламент, мыйзам, “легендарлуу парламент”, Жогорку Кеңеш, депутат, демократия, саясат, партия, шайлоо.

СОЗДАНИЕ «ЛЕГЕНДАРНОГО» ПАРЛАМЕНТА – ЖОГОРКУ КЕНЕША КЫРГЫЗСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И ЕГО ГОСУДАРСТВЕННО- ПРАВОВАЯ РОЛЬ

Аннотация

Актуальность. Деятельность Жогорку Кенеша Кыргызстана двенадцатого созыва, работавшего с апреля 1990 года по сентябрь 1994 года, назвали «легендарным» парламентом. В настоящее время в поисках оптимального пути дальнейшего развития Кыргызстана большое политическое значение имеет познание его ценности посредством анализа опыта государственного строительства страны в прошлом и настоящем периоде. Оглядываясь назад в прошлое, мы не только отдаем дань уважения труду наших предков, но и извлекаем полезные уроки для себя. Это условие абсолютно необходимо для определения будущих вопросов, направленных на дальнейшее развитие нашей страны. Как показывает история человечества, каждая страна идет к демократии своим путем. Каждая страна имеет свои особенности на этом пути, и это условие касается и Кыргызстана. В доказательство этого приведем деятельность Жогорку Кенеша XII созыва КР, который вел свою работу с апреля 1990 года по сентябрь 1994 года.

Ключевые слова: Кыргызстан, парламент, закон, «легендарный парламент», Жогорку Кенеш, депутат, демократия, политика, партия, выборы.

CREATION OF THE “LEGENDARY” PARLIAMENT – JOGORKU KENESH OF KYRGYZSTAN DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE AND ITS STATE AND LEGAL ROLE

Abstract

Relevance. The activities of the Jogorku Kenesh of Kyrgyzstan of the twelfth convocation, which worked from April 1990 to September 1994, were called the “legendary” parliament. Currently, in search of the optimal path for the further development of Kyrgyzstan, it is of great political importance to understand its value through an analysis of the experience of state building of the country in the past and present periods. By looking back into the past, we not only pay tribute to the work of our ancestors, but also learn useful lessons for ourselves. This condition is absolutely necessary to determine future issues aimed at the further development of our country. As human history shows, each country moves towards democracy in its own way. Each country has its own characteristics on this path, and this condition also applies to Kyrgyzstan. To prove this, we cite the activities of the Jogorku Kenesh of the XII convocation of the Kyrgyz Republic, which carried out its work from April 1990 to September 1994.

Keywords: Kyrgyzstan, parliament, law, “legendary parliament”, Jogorku Kenesh, deputy, democracy, politics, party, elections.

Киришүү

Теманын актуалдуулугу: Өткөн кылымдын 80-жылдарынын орто ченинде СССР кайра куруу, айкындык жолуна жана советтик коомду демократиялаштырууга өткөн. Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын ишмердүүлүгүнүн түзүлүшү жана жүрүшүнүн укуктук негиздери алар СССРдин мамлекеттик бийлигинин бирдиктүү системасынын бир бутагы катары түзүлүп, демократиялык централизм принцибинде курулган Жогорку Кеңештин мурунку өткөн чакырылыштарынан айырмаланган.

М. С. Горбачев тарабынан демократиялаштыруу жана ачык-айкындык процесси жарыяланган шарттарда 1990-жылы 25-февралда Кыргызстандын тарыхында алгачкы ирет Республиканын Жогорку Кеңешине альтернативдик шайлоо болуп өттү. Саясий бир өңчөйлүктүн ордуна саясий эркиндик жана демократия келип, шайлоо алдындагы үгүт иштерине кеңири жол ачылды.

Эгер мурун талапкерлердин саны депутаттык орундардын санына туура келсе, азыр болсо депутаттык орунга талапкерлердин саны кыйла көбөйдү. Республика боюнча 350 депутаттык орунга 1049 киши көрсөтүлүп, алардын ичинен 878 адам депутаттыкка талапкер катары катталган. Депутаттыкка талапкерлерди көрсөтүүгө Коммунисттик партиядан тышкары, комсомол, профсоюз жана эмгек коллективдери укуктуу болгон.

Шайлоолордо депутаттардын жогорку активдүүлүгү байкалган. 1990-жылдын 25-февраль айындагы добуш берүүдө шайлоочулардын тизмесине киргендердин 91,1%ы катышкан. 84 округда добуш берүү кайталанган, ал эми 16 округда шайлоо кайрадан өткөн. Мындай көрсөткүчтөр Республикада депутаттарды шайлоо тарыхында биринчи жолу катталган. Депутаттардын үчтөн бир бөлүгү Кыргызстан Компартиясынын XIX Съездинде бекилген партиялык тизме менен өтсө, дагы бир үчтөн бир бөлүгү комсомол жана профсоюздун тизмеси менен тандалган. Депутаттардын башка бөлүгү бир мандаттуу округдар боюнча шайланган.

Шайланган депутаттардын арасында 14 улуттардын өкүлдөрү болгон, жаңы парламенттин депутаттардын 81%ы биринчи жолу бийликтин жогорку органына тандалган, депутаттардын 89,5%ы (309 киши) Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын мүчөлөрү болгон. Депутаттык корпусун курамына 27 аялзаты тандалган [1]. Депутаттык корпуска илим жана билим берүүдөн 22 киши, саламаттыкты сактоо тармагынан 11 киши, маданият жана искусство тармагынан 5 киши, ММКдан 4 киши, аскердик кызматкерлерден 8 киши, укук коргоо органдарынан 9 киши, партиялык жана советтик органдардан 107 киши кирген.

Ошентип, Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин жаңы депутаттык корпусунун сапаты жана саны боюнча мурунку чакырылыштагы депутаттык корпусунан көп айырмасы болгон. Мисалы, парламентке жогорку билимдүү адамдардын саны көбүрөөк келген (Жогорку Кеңеште интеллигенция өкүлдөрүнүн саны жүз кишиге өскөн), аны менен кошо жумушчулардын, дыйкандардын, агроөнөржай секторунун жумушчуларынын саны кыскарып, аялзаттын саны жүз кишиге азайган. Бул көрүнүш альтернативдик шайлоолордо жана ар бир депутаттык орунга талапкерлердин көптүгү атаандаштыкта жеңип чыгуу кыйла оор экенин билдирет.

«Легендарлуу» парламенттин аппараты 70 кишиден туруп, ишмердүүлүктү камсыз

кылган такай иштеп турган он комиссиядан, алардын ар бирин такай иштеп турган эки депутат башкарып турган. Комиссиянын персоналы төрт жана беш кызматкерлерден турган (улуу консультант, консультант, биринчи жана экинчи категориядагы адистер). Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын аппаратына караганда парламенттин азыркы чакырылыштын аппараты алты эсе өстү.

1990-жылы 10-апрелде өткөн Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин XII чакырылышынын биринчи сессиясы 100 орунду өзүнчө партиялык квота аркылуу тандалып алынган 350 депутаттын, бир мандаттуу альтернативдик округдар боюнча (250 орун) укугун бекиткен. Мурдагы чакырылыштарга караганда Жогорку Кеңештин Президиумунун төрагасынын ордуна республиканын Жогорку Кеңешинин төрагасы, Кыргызстан Коммунисттик партиясынын биринчи катчысы А. Масалиев шайланган. Ал өлкөдө эки жогорку кызматты - партиялык жана мамлекеттик кызматты ээлеген.

Республиканын Жогорку Кеңешинин төрагасы парламенттин сессияларын жүргүзүү, мыйзам чыгаруучу органдын ишин уюштуруу, Жогорку Кеңештин Президиумунун сессиясынын чечими менен түзүлгөн Президиумдун жана анын аппаратынын ишине жетекчилик кылган. Республиканын Жогорку Кеңешинин төрагасы кызматы боюнча мамлекет башчысы болгондуктан, Конституцияга ылайык ички жана тышкы саясатты жүргүзгөнгө кеңири укуктарга ээ болгон [5, 18-б.; 6].

Мурунку чакырылыштарга караганда XII чакырылыштагы мыйзам чыгаруучу орган өзүнүн уюштуруу формасы боюнча такай иштеп турган өкүлчүлүк органга жакын жана профессионалдуу парламенттикиндей сапаттарга ээ болгон. Жогорку Кеңештин ишинин уюштуруу-укуктук формасы катары сессиялар саналган. Жалпысынан 14 сессия өткөрүлгөн, алардын бешөө кезексиз өткөрүлгөн. Биринчи сессиянын күн тартибинде Кыргыз Республикасынын Негизги Мыйзамы болгон Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү боюнча маселе коюлган.

1978-жылдагы Кыргыз ССРинин Конституциясынын 6-беренесинде советтик коомдун башкаруучу жана жол көрсөтүүчү күч катары, анын саясий системасынын, мамлекеттик жана коомдук уюмдарынын очогу болуп Советтер Союзунун Коммунисттик партиясы эсептелет. Кызуу талкуулоонун натыйжасында Жогорку Кеңештин биринчи сессиясында КПССтин чексиз бийлигине бөгөт койгон бул норманын жаңы редакциясын кабыл алган.

Жаңы туюндурма мындай болгон: «Кыргызстандын Коммунисттик партиясы, профсоюздук, комсомолдук, башка коомдук-саясий жана андан бөлөк коомдук уюмдар менен массалык кыймылдар элдик депутаттарынын Кеңештерине шайланган өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда, мамлекетти башкарганда жана коомдук иштер менен алектенгенде катыша алышат». Кыргызстандын мамлекеттик-укуктук өнүгүүсүндө 1990-жыл өтө маанилүү болгон. Ал Жогорку Кеңешке шайлоо өткөрүү жана депутаттык мандат үчүн реалдуу күрөш менен башталган. Андан кийин Ош коогалаңы башталды.

Коомдук-саясий кырдаалдын, улут аралык мамилелердин татаалдашып кеткендигине байланыштуу 24-октябрда Жогорку Кеңештин кезексиз 2-сессиясында Кыргыз ССРинин Президенти постун киргизүү чечимин кабыл алган. Мыйзам боюнча Президент мамлекеттин башчысы болгон жана жогорку аткаруу жана бөлүштүрүү бийлигине да ээ болгон. Кыргыз ССРинин биринчи Президентин шайлаганда аттанган үч талапкерлердин бири да эл

өкүлдөрүнүн (депутаттарынын) көпчүлүк добушун ала алган жок. Талапкерликке Кыргызстан Компартиясынын Борбордук Комитетинин биринчи катчысы А. Масалиев, Республиканын Министрлер Кеңешинин төрагасы Апас Жумагулов, Ысык-Көл облустук эл депутаттар Кеңешинин төрагасы Ж.Аманбаев чыгышкан. Макулдашуу комиссиясы түзүлгөн, бирок анын мүчөлөрү да бир пикирге келген жок. Чынгыз Айтматов телефондук сүйлөшүүдө өлкөнүн Президенти болбойм деген жана Аскар Акаевди сунуштады.

Эртеси күнү 1990-жылдын 27-октябрында Президенттик кызматка 12 талапкер чыккан, алардын ичинен салыштырма көбүрөөк добушту Аскар Акаев менен Насирдин Исанов алышкан. Ошол эле күнү түнгө карай Кыргыз ССРинин биринчи Президенти болуп А. Акаев тандалды.

Президенттин шайланышы Республикада иш жүзүндө парламенттик башкаруу формасынын орногондугун жана Жогорку Кеңештин орун алгандыгын билдирген Кыргыз ССРине караштуу маселелерди карап, чечкенге укуктуу болгондугун билдирген. «Легендарлуу» парламенттин ичинде парламенттик фракциялык ишмердүүлүгү жаралган. Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын 22-30-октябрда өткөн экинчи сессиясында эки депутаттык топ пайда болгон: 173 кишиден турган коммунисттердин депутаттык тобу жана 119 кишиден турган «Кыргызстандагы демократиялык жаңылануу, жарандык ынтымак тобу» [3, 35-6.].

Өлкөнүн саясий жана коомдук турмушунда чоң ролду Республиканын Жогорку Кеңешинин үчүнчү сессиянын чечимдери ойноду. Бул сессия өз ишин 1990-жылдын 10-декабрында баштап, кийин 1991-жылдын декабрь, январь жана февралында тыныгуулар болуп, иш жүзүндө сессиянын иштеген жалпы мөөнөтү 17 күн эле болду. Анын жүрүшүндө Жогорку Кеңештин 8 мыйзамы жана 17 токтому кабыл алынган.

Мисалы, 1990-жылдын 14-декабрында Жогорку Кеңеш тарабынан «Кыргыз ССРинин облустук бөлүнүүсүн өркүндөтүү жана жаңы облустарын түзүү» тууралуу мыйзамы кабыл алынган. Бул мыйзамга ылайык Жалал-Абад, Нарын, Талас жана Чүй облустары ал мезгилде болгон Ош жана Ысык-Көл облустарына толуктоо иретинде түзүлгөн.

1990-жылдын 15-декабрында Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү тууралуу Декларация кабыл алынган, ал биздин мамлекетибиздин авторитардык системасынын кыйроосунун башталышын билдирген. Декларация Кыргыз Республикасынын Конституциясынын үстөмдүгүн өлкөнүн бардык аймагында бекитип, мамлекеттик бийликти жүргүзүүнүн жаңы принцибин, анын мыйзам чыгаруу, аткаруу жана соттук бутактарга бөлүүнүн негизинде жарыялаган, ал эми коомдук-саясий турмушта болсо плюрализм принциби орун алган.

Бийликти бөлүштүрүү принцибин иш жүзүнө аткарып жатып, Жогорку Кеңеш өз ишин көбүрөөк мыйзам чыгаруу процессине бурган, анын негизинде акырындап парламенттик ишмердүүлүктүн ыкмалары иштелип чыккан. 1990-жылдын 14-декабрында «Кыргыз ССРиндеги мамлекеттик бийлик органдары менен башкаруу системасы кайрадан түзүлдү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына (Негизги мыйзам) толуктоо жана өзгөртүү киргизүү тууралуу» мыйзам кабыл алынган.

Мурунку режимде түзүлгөн Министрлердин Кеңеши өз күчүн жоготкон. 1991-жылы 22-январда Жогорку Кеңеш тарабынан «Кыргыз Республикасынын министрлер кабинетин»

тууралуу Мыйзам кабыл алынган. Республиканын биринчи премьер-министри кызматына купуя добуш берүү менен Н. Исанов шайланган. Коомдук-саясий кыймылдардын өсүшүнө байланыштуу Жогорку Кеңеш 1991-жылы 1-февралда «Коомдук бирикмелер тууралуу» мыйзам кабыл алды. Ошентип, коомдук-саясий кыймылдардын ишмердүүлүгүн легалдаштырууга мүмкүнчүлүк берген укуктук база түзүлгөн.

Мамлекеттин суверендүүлүгү тууралуу Декларацияга ылайык жаңы коомдук-саясий шарттарда мекеме жана уюмдарды башкаруу үчүн мыйзамдардын пакети кабыл алынган: «Кыргызстан Республикасынын ишканалары» (06.02.1991.); «Мекемелерден, бирикмелерден, уюмдардан жана жарандардан алынуучу салык» (06.06.1991.); «Кыргыз Республикасынын акционердик коомдору тууралуу» (26.06.1991.); «Кооперация тууралуу» (12.12.1991.); «Мекеме, бирикме жана ишканалардан салыктар тууралуу» (17.12.1991.); «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик кызматы тууралуу» (14.12.1991.) жана «Элден жыйналуучу салыктар» мыйзамы (17.12.1991.) [3, 38-б.].

Жогорку Кеңештин бул жана башка чечимдери Республиканын экономикалык кызыкчылыктарын коргоону камсыз кылган. Республиканын аймагында жайгашкан объекттеринин бардыгына алардын союздук же республикалык министрликтерге же мекемелерине баш ийгендигине карабастан көзөмөлдү күчөткөн. Жаңы шарттарга ылайык кабыл алынган салык мыйзамдары натыйжалуу салык саясатын жүргүзүүгө мүмкүнчүлүк берген. Салыктык жеңилдиктер ишканалардын продукциясын көбөйтүү кызыкчылыгын өстүргөн, казынага акчанын туруктуу түшүп турушун камсыз кылган.

Республиканын элин социалдык коргоону толук түрдө камсыз кылуу үчүн парламент «Кыргыз Республикасындагы майыптардын социалдык коргонуусу» Мыйзамын (1991-жылдын 7-апрелинде) ж.б. кабыл алган. Бюджеттик ишмердүүлүктү турукташтыруу тармагындагы Республиканын саясаты 1991-жылдын 30-январында кабыл алынган «Бюджет жөнүндө» Мыйзамда бекитилген. Өзүнүн банк системасын түзүү жөнүндөгү чечим 1991-жылдын 27-июнунда кабыл алынган «Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик банкы тууралуу (Республиканын резервдик системасы)» жана 1991-жылдын 28-июнунда кабыл алынган «Банктар жана банк ишмердүүлүгү жөнүндө» мыйзамдарда бекитилген.

Республикада башталган менчиктештирүү жана менчикти мамлекеттен ажыратуу процессинин башталышына чейин 1991-жылдын 20-декабрында эки мыйзам кабыл алынган: «Кыргыз Республикасында турак жай фондун менчиктештирүү жөнүндө» жана «Кыргыз Республикасында мүлктү мамлекеттен ажыратуу, менчиктештирүү жана ишкердүүлүктүн жалпы башталышы тууралуу».

Республикада агрардык саясатты жүргүзүүдө төмөнкү мыйзамдардын кабыл алынышын олуттуу кадам катары эсептесе болот: «Кыргыз Республикасындагы дыйкан чарбасы тууралуу» (1991-жыл 15 январь); «Кыргыз Республикасынын Жер кодекси тууралуу» (1991-жыл 19-апрель); «Жер реформасы тууралуу» (1991-жыл 19-апрель) ж.б. Бул мыйзамдар агрардык тармакта реформаларды жүргүзгөнгө укуктук негиз түзгөн.

Мамлекеттин чыныгы эгемендүүлүгүн камсыз кылуу үчүн бийликтин жергиликтүү органдарынын милдеттерин кеңейтүү, көз карандысыз ички экономикалык жана чарбалык ишмердигин башкарууда аларга ыйгарылган укуктарды күчөтүү зарыл эле. Бул максат менен 1991-жылдын 10-апрелинде «Кыргыз Республикасынын жергиликтүү башкаруусу жөнүндө»

мыйзам кабыл алынган.

Республиканын Жогорку Кеңеши тарабынан 1991-жылдын 20-апрелинде «Суверендүү мамлекеттердин Союзу жөнүндө Келишимдин долбоору тууралуу» токтом кабыл алынган, анткени Кыргызстан Союздук мамлекетти сактап калуу идеясын колдоп, чын эле союздук келишимге кол коюуну көздөгөн. ГКЧП төңкөрүш аракети бул процессти токтотту. 1991-жылы 31-августта Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын VI сессиясында «Кыргыз Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгы тууралуу»; «Кыргызстандын Компартиясынын ишмердүүлүгү жана анын мүлкү тууралуу» токтом; Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” мыйзамдар кабыл алынган.

Ошол күндөн баштап Кыргызстан көз карандысыз эгемендүү демократиялык, эл аралык укуктарды сактоо принциптеринде турган мамлекет болуп калды. Көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин Кыргызстан өнүгүүнүн жаңы стратегиялык багытын тандап алган: азыркы учурдагы демократияга жана рынок экономикасына өтүү, укуктук мамлекет куруу. Идеологиялык, саясий жана экономикалык плюрализмдин принциптеринде туруу, адамдын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин сактоо жарыяланган. Эгемендүү Кыргызстандын алгачкы кадамдары Борбордук Азиядагы мамлекеттер арасынан демократиялык өзгөртүүлөрдүн лидери катары бедели бекилип калган. Бул контекстте демократиялык процесстин өнүгүшүндө Республиканын мурунку советтик мүнөздөгү Жогорку Кеңешин жаңы демократиялык принциптерде улуттук парламентке реформалоо маанилүү ролду ойногон.

Жогорку Кеңештин депутаттык фракцияларынын түзүлүшү кыргыз парламентинин, анын ички түзүмүнүн демократиялуулугунун деңгээли жана мыйзам чыгаруу ишинин натыйжалуулугунун көрсөткүчү катары мыйзам ченемдүү өнүгүү этабы болгон. 1992-жылдын 15-декабрында Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XI сессиясында эгемендүү Кыргызстандын Конституциясынын долбоору алгачкы окууда кабыл алынган жана элдик талкуулоого коюш үчүн Негизги мыйзамдын долбоорунун текстин жарыялоо боюнча чечим жарыяланган.

Кыргызстан Республикасында менчикти мамлекеттен ажыратуу жана мамлекеттик мүлктү менчиктештирүү концепциясы 1992-жылдын 7-18-декабрында Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XI сессиясында бекитилген. 1993-жылдын 12-19-апрелинде өткөн Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XII сессиясында Республиканын алтын запасын текшерүү үчүн депутаттык комиссиянын түзүлүшүн, улуттук валютаны-кыргыз сомун күчүнө киргизүү тууралуу токтомдун кабыл алынышын жана Кыргыз Республикасынын Конституциясынын кабыл алынышын белгилесек болот. Тарыхта алгачкы ирет Кыргызстандын улуттук мамлекеттүүлүгүнүн эркиндигине жооп берген мыйзамдуу акт кабыл алынган.

Ошентип, өткөөл учурда «легендарлуу» парламент мурунку советтик тоталитардык-авторитардык режимди бузууга чоң салымын кошкон, бир нече маанилүү ченемдик-укуктук актыларды кабыл алып, алар суверендүү Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн жана демократиялык түзүлүштүн саясий, укуктук жана экономикалык негизги болуп калган.

«Легендарлуу» парламент суверендүүлүк боюнча Декларацияны (1990-ж.) [4], көз карандысыздык жөнүндө Декларацияны (1991-ж.) кабыл алган, суверендүү Кыргызстандын биринчи Президентин шайлаган (1991-ж.) жана суверендүү Кыргызстандын биринчи

Конституциясын кабыл алган (1993-ж.). Мындан тышкары, мамлекеттик белгилер бекитилген: улуттук Желек, Герб, Гимн, улуттук сом-валютаасы киргизилген. Бир сөз менен айтканда, кеңири масштабдагы максаттар коюлуп жана биринчи жыйынтыктарга жетишишкен

Тилекке каршы, мамлекеттик бийлик бутактарынын ортосундагы пикир келишпестиктер менен карама-каршылыктар «легендарлуу» парламенттин мөөнөтүнөн мурун таркашына алып келген. Кандай болсо да, жогорку патриотизмди көрсөтүп профессионалдуу парламентти түзүүдө жаңы жетишкендиктерге ээ болуп, бул чакырымдын парламенти өлкөнүн тарыхында өчпөс изин калтырды. Кыргыз Республикасынын Конституциясында Жогорку Кеңеш туруктуу иштеп турган эң жогорку өкүлчүлүктүү орган катары таанылган, ал 105 депутаттан түзүлүп, мыйзам чыгаруу бийлигин жүргүзүп, көзөмөлдөө милдеттерин да аткарган. Конституциянын беренелерине ылайык, Жогорку Кеңеш бир палаталуу парламент экендиги көрсөтүлгөн, анын 58-беренесине ылайык Жогорку Кеңешке караштуу укуктардын тизмеси камтылган.

Жогорку Кеңештин компетенциясына гана төмөнкү функциялар караган: Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү жана өзү кабыл алган мыйзамдарын аткарылышын көзөмөлдөө; кабыл алынган ченемдик актыларга расмий түрдө түшүнүк берүү; ички жана тышкы саясаттын негизги багыттарын аныктоо функциясы бекитилген; Республикалык бюджетти бекитүү жана анын аткарылышы тууралуу отчет берүү; акча системасын аныктоо жана чек араны өзгөртүү маселелери.

Жогорку Кеңеш Кыргыз Республикасынын Президенттик шайлоосун дайындаган, шайлоо жана референдумдарды өткөрүү боюнча Борбордук комиссияны түзгөн. Президенттин сунушу менен парламент Конституциялык соттун төрагасын жана анын орун басарларын, Жогорку жана Эң жогорку арбитраждык соттордун төрагаларын жана сотторун шайлаган. Жогорку Кеңештин компетенциясына Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн структурасын бекитүү, премьер-министрди, генералдык прокурорду жана Улуттук банктын башкармалыгынын төрагасын дайындоого макулдук берүү кирген.

Ал Өкмөттүн курамын жана анын ыйгарым укуктарын мөөнөтүнөн мурда токтотуусуна уруксат берген, чет өлкөдө жана эл аралык уюмдарда республиканын дипломатиялык өкүлчүлүктөрүнүн башчыларын, эл аралык келишимдерди ратификация, денонсация кылган, согуш жана тынчтыкка тиешелүү маселелерди чечкен. Анын карамагында аскердик жана ардактуу наамдарды, дипломатиялык рангдарды, Республиканын мамлекеттик сыйлыктарын киргизүү милдети болгон. Анын прерогативасына мындан тышкары өлкөдө өзгөчө кырдаалды киргизүү жана аскердик абалды жарыялоо, согуш абалынын башталышы, Аскердик Күчтөрдү Республикадан тышкары колдонууга чечим кабыл алуу милдети болгон. Керек болгондо Жогорку Кеңеш добуштардын жалпы санынан үчтөн эки көпчүлүк добушу менен купуя добуш берүү аркылуу Өкмөткө же анын мүчөсүнө ишеним көрсөтүү тууралуу маселесин чечип койгон. Парламент референдумга өтө маанилүү маселелерди чыгара алат, депутаттардын үчтөн эки көпчүлүк добушу менен Конституциялык соттун корутундусунун негизинде мамлекеттик чыккынчылык жана башка кылмыштардын негизинде Кыргыз Республикасынын Президентин кызматтан четтетүү мүмкүн. 1994-жылдын парламенттик кризисине байланыштуу көрсөтүлгөн нормалар күчүнө кирбей калган [3, 42-б.].

1993-жылдын 7-18-декабрында Жогорку Кеңештин XII чакырылышынын XIII сессиясында «Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту тууралуу» мыйзам чыккан.

«Легендарлуу» парламенттин парламенттик контроль жүргүзүү укугун ишке ашырып, алгачкы ири парламенттик иликтөө ишин - «алтын ишин» изилдөөгө аракет кылган демилгеси 1994-жылы парламенттин таралышына алып келди. Кыргызстанда парламенттик көзөмөлдүн жүргүзүлүшү көрсөткөндөй, бул көзөмөлдө кемчилик парламенттик изилдөөнү жүргүзүү механизмдинде жаткандыгын көрсөттү.

1994-жылдын 2-13-сентябрында Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктарынын аякташына 4, 5 ай калганда, Президент А. Акаевдин администрациясынын активдүү кийлигишүүсү менен кворумдун жоктугунан эл депутаттары акыркы отурумга чогула албай калган, анткени аткаруу жана соттук бийликте иштеген 143 депутат депутаттык мандатын тапшырбастан Жогорку Кеңештин ишине катышкандан баш тарткан.

Парламент сессияларды өткөрө албай, формалдуу түрдө өкүм сүргөн, бирок иш жүзүндө чечимдерди кабыл ала албай, натыйжада анын таркатылышына алып келди. Эл депутаттарынын статусу алардын ыйгарым укуктарынын аяктаган мезгилине чейин сакталып калган. Ушул 4-5 айлык «аракетсиздиктин» ичинде 1995-жылы өлкөдө парламенттик-конституциялык реформа жүргүзүлүп, референдум аркылуу Республикада эки палаталуу парламенти түзүлгөн.

Ошентип, соңку совет доорундагы шарттарда түзүлгөн «легендарлуу» парламент өзүнө ошол мезгилдин карама-каршылыктарын камтып, маанилүү тарыхый окуялардын очогунда болуп калды. Бул окуялар биздин мамлекетибиздин коомдук-саясий, социалдык-экономикалык тармактардын бүтүндөй тараптарына тиешелүү болгон. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин XII чакырылышы совет доорунда түзүлсө да, Кыргызстандын келечеги үчүн болгон жоопкерчиликти толугу менен сезип, өз мезгилинин мыйзамдарынын бөгөтүн бузуп, жаңы шарттарда ишин алып барууга багыт алган.

«Легендарлуу» парламент эл аралык демократиялык стандарттардын талабына ылайык эгемендүү Кыргыз Республикасынын биринчи Конституциясын кабыл алып жана өлкөдө түп тамырынан реформаларды жүргүзгөнгө керек болгон биринчи муундагы мыйзамдарды кабыл алып, иш жүзүндө өлкө үчүн тагдырды чечүүчү мамлекеттик суверендүүлүк жана мамлекеттик көз карандысыздык тууралуу чечимдерди кабыл алуунун локомотиви болуп калган. «Легендарлуу» парламент өзүнүн ишмердүүлүгүнүн мөөнөтүндө 148 мыйзам кабыл алып, мурун кабыл алынган мыйзамдарга өзгөртүү жана толуктоо киргизүү боюнча 105 мыйзамды, мындан тышкары ар тарапта жүрүп жаткан реформалардын өткөрүлүп жаткан шарттарында кыргыз мамлекетинин кадыресе өкүм сүрүшүнө 964 токтом кабыл алынган.

Тарыхый кыска мөөнөттө «легендарлуу» парламент мурунку совет бийлигине дооматтарды койбостон, коомчулуктун маанайына терс чакырыктар менен багыттарды бербестен, Кыргызстандын авторитардык режимден демократиялык жолго өтүү процессин тынчтык жолу менен, позитивдүү маанайда ишке ашырган.

«Легендарлуу» парламент Кыргыз Республикасынын тарыхына мамлекеттик суверендүүлүктүн саясий жана укуктук негиздерди түзгөн бийликтин өкүлчүлүк органы катары калып калды. Ал дүйнөлүк коомчулук Кыргызстанды демократиялык коом жана эркин рынок түзүүгө багыт алган мамлекет катары татыктуу кабыл алышын камсыз кылган [2, 45-б.]. Ушуга байланыштуу бул жолдогу алгачкы кадамдар Кыргызстан Борбордук Азия мамлекеттердин арасынан демократиялык өзгөрүүлөрдүн лидери катары таанымал болушун

шарттаган.

Корутунду

Кыргызстандын эгемендүүлүгүнүн түзүлүшүндө «легендарлуу» парламенттин ролун иликтеп чыгып, биз төмөнкү жыйынтыкка келдик:

1. Он экинчи чакырылган Жогорку Кеңеш (1990-жылдын 23-февраль - 1994-жылдын сентябрь айы) совет доорунда шайланса да, өз мезгилинин кыйынчылыктарын ашып өтүп рынок мамилелердин жаңы шарттарында иш жүргүзгөнгө багыт ала алган.
2. Кыргызстан Республикасынын он экинчи чакырылган Жогорку Кеңеши өлкө үчүн тагдыр чечүүчү мамлекеттин эгемендүүлүгү тууралуу чечимдерди, көз карандысыз Кыргызстан мамлекетинин биринчи Конституциясын эл аралык стандарттарына ылайык жана башка маанилүү чечимдерди кабыл алган. Бирок Жогорку Кеңеш депутаттардын парламенттик ишмердүүлүгү менен кошо аткаруу бийлигинде, мамлекеттик ишканаларда кызматтарды ээлөөгө уруксат берилген советтик принциптеги түзүлүш формасына ээ болгон. Парламент бийлик институту катарында профессионалдуу болгон эмес.
3. «Легендарлуу» парламент он төрт сессияны өткөрүп, алардын бешөөсү (экинчи, бешинчи, алтынчы, жетинчи жана онунчу) кезексиз өткөн.
4. Он төрт сессиянын өткөрүлүшүндө Жогорку Кеңеш тарабынан 148 жаңы мыйзам кабыл алынып, мындан мурун кабыл алынган 105 жаңы мыйзамдарга толуктоолор киргизилип, Кыргызстандын мамлекет катары нормалдуу түрдө өкүм сүрүшүн камсыз кылган 964 токтом кабыл алган.
5. «Легендарлуу» парламент Кыргыз Республикасынын тарыхында мамлекеттик суверендүүлүктүн саясий жана укуктук негиздерди түзгөн бийликтин өкүлчүлүктүү органы катары калып калды. Ал дүйнөлүк коомчулук Кыргызстанды демократиялык коом жана эркин рынок түзүүгө багыт алган мамлекет катары татыктуу кабыл алышын камсыз кылган.

Колдонулган адабияттар

1. Адылов, Б. Роль «легендарного» Парламента в становлении суверенной Кыргызской Республики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://easttime.ru/analytics/kyrgyzstan/rol-legendarnogo-parlamenta-v-stanovlenii-suverennoi-kyrgyzskoi-respubliki-chas>. – Загл. с экрана.
2. Арабаев, А. А. Конституционно-правовые основы парламентаризма в Кыргызстане [Текст] / А. А. Арабаев // Материалы научно-практической конференции. – Иссык-Куль, 2009.
3. Баскова, Ч. Т. Роль «легендарного» парламента в становлении суверенного Кыргызстана [Текст] / Ч. Т. Баскова // Материалы научно-практической конференции. – Иссык-Куль, 2009.
4. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан [Текст]: Закон Республики Кыргызстан от 15 декабря 1990 года № 273-XII // Норматив. акты Респ. Кырг. – 1990.

5. Мукамбаев, У. М. О деятельности Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики первого созыва [Текст] / У. М. Мукамбаев. - Бишкек, 2000.
6. Боротов, А., & Каримова, Г. (2023). Конституция и законодательный акт. *Вестник Ошского государственного университета. Право*, 1(2), 1-5.
[https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1\(2\)_1](https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1(2)_1)